

sırada ima ile namazını da kıldığı, Hz. Peygamber'in ise onun bu ichtihadını onayladığı rivayet edilmektedir. Bu hususta hüküm verirken *maslahat** ve *zaruret** ile ilgili genel kurallara başvurmanın zorunlu olduğu anlaşılmaktadır.

Uhud Gazvesi'nden hemen önce Hz. Peygamber tarafından gönderilen Ali b. Ebû Tâlib kumandasındaki keşif kolunun, ele geçirdiği iki düşman gözcüsünü bilgi vermekten kaçınmaları üzerine dövmeleri, gerektiği takdirde düşman casuslarına konuşmaya zorlamak için fizikî baskı uygulanabileceğini göstermektedir. Ancak Şeybânî'ye göre fizikî baskının suçun ispatı için uygulanması halinde meydana gelecek bir ikrar, ikrah altında gerçekleştiğinden geçerli değildir.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Cihâd", 141, 195, "Meğâzî", 9, 13, 46, "Tefsîr", 61/1, "İsti'zân", 23, "İstîtabetü'l-mürteddîn", 9; Müslim, "Fezâilü's-şahâbe", 161; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 98; Tirmizî, "Tefsîr", 61; Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübâr*, IX, 146-151; Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 189-190; Şâfiî, *el-Üm*, IV, 118, 166-167; Vâkıdî, *el-Megâzî*, II, 797-799; İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 601, 614, 615-618; III, 236-238; IV, 397, 398-399; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 1661; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 63; III, 105-106, 216-217, 382-383, 480, 496, 526; IV, 132-133, 199, 278-279, 280, 294, 299, 310; V, 352, 353; Belâzürî, *Fütûh* (Rıdvân), s. 159, 161, 162, 164; a.mlf., *Ensâb*, I, 332, 337-338, 373-374, 376, 378; III, 480, 526; IV, 299; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), II, 584-585; III, 418, 604, 605-606; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (de Goeje), s. 354-355; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve aḥbârü'l-hulefâ*, Beyrut 1987, s. 238, 272, 300, 324, 327, 443; Mâverdî, *el-Aḥkâmü's-sultâniyye*, s. 184-185; Ebû Ya'lâ, *el-Aḥkâmü's-sultâniyye*, s. 158-159; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, II, 258; Serahsî, *el-Mebsût*, X, 85-86; a.mlf., *Şerḥu's-Siyerü'l-kebir*, Kahire 1972, V, 2040-2044; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Aḥkâmü'l-Kur'ân*, IV, 1782-1784; Käsânî, *Bedâ'î*, VII, 113; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 370, 404, 437, 446, 460-461, 496, 497-498; III, 9, 271, 352; İbnü't-Tiktakâ, *el-Faḥr*, s. 270; Kurtubî, *el-Câmi*, V, 273; XVIII, 51-53; Nevevî, *el-Mecmû*, XIX, 340-343; a.mlf., *Şerḥu Müslim*, XII, 125-126; XVI, 55-57; Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-naẓîra fî menâkıbi'l-ʿaşere*, Beyrut 1405/1984, IV, 277, 280, 283; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, IV, 130; İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ'l-kübârâ*, Beyrut 1397/1978, IV, 603; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, VIII, 525; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd*, II, 68, 122, 123, 127, 150, 170, 186, 190; III, 19, 215; a.mlf., *Aḥkâmü ehli'z-zimme* (nşr. Subhî es-Sâlih), Beyrut 1403/1983, II, 713-714, 800-810; a.mlf., *et-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye* (nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî), Kahire 1372/1953, s. 266; İbnü'n-Nehhâs, *Meşâri'u'l-eşvâḳ fî meşâri'i'l-ʿuşşâk* (nşr. Muhammed Hâlid el-İstanbulî), Beyrut 1990, II, 1062, 1075-1077; Kalkaşendî, *Subḥu'l-a'şâ*, I, 159-162; Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk*, I, 51-52; İbn Ha-cer, *Fethu'l-bâr* (Sa'd), XII, 109, 164; XVI, 109-

110; XVIII, 271-273; a.mlf., *el-İşâbe* (Bicâvî), I, 126, 132, 247, 248, 273, 288, 297-298; II, 56; V, 316; Aynî, *Umdetü'l-kâr*, Kahire 1392/1972, XII, 71-74; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, Bulak 1361, IV, 351; Hatîb eş-Şîrbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, IV, 258, 262; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, Beyrut 1984, VIII, 81, 104; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, II, 293-294, 583, 584-585; Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme* (Bayburtlugil), s. 110; Derdîr, *eş-Şerḥu'l-kebir*, II, 182; Desûkî, *Hâşiye ʿale's-Şerḥi'l-kebir*, II, 182, 205; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, VIII, 8-11; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 249, 277, 278; Âlûsî, *Râhu'l-me'ân*, XXVIII, 66; Abdürra'f Avn, *el-Fennü'l-ḥarbî fî ṣadri'l-İslâm*, Kahire 1961, s. 213-216; Mahmûd Şîr Hattâb, *el-Muṣṣalaḥâtü'l-ʿaşkeriyye fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Beyrut 1386/1966, I, 143-144; Azîmâbâdî, *ʿAvnü'l-ma'bad*, VII, 310-317; Abdülazîz Âmir, *et-Ta'zir fî's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Kahire 1389/1969, s. 311-313; Eftâfeyyîş, *Şerḥu Kitâbi'n-Nil ve şifâ'i'l-ʿalî*, Beyrut 1392/1972, XVII, 664 vd.; Hamîdullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, s. 227-251; a.mlf., *el-Vesâ'ıku's-siyâsiyye*, Beyrut 1403/1983, s. 400, 403, 470; Abdülkerîm Zeydân, *Aḥkâmü'z-zimmiyyîn ve'l-müste'mentî fî dâri'l-İslâm*, Beyrut 1402/1982, s. 240-244; Selâhaddin el-Müneccid, *en-Nuzumü'd-dîblümâsiyye fî'l-İslâm*, Beyrut 1403/1983, s. 103-106; Vehbe ez-Zühaylî, *Âşârü'l-ḥarb fî'l-fikhi'l-İslâmî*, Dimaşk 1983, s. 388-392; a.mlf., *el-ʿAlâ-kâtü'd-devliyye fî'l-İslâm*, Beyrut 1409/1989, s. 61-64; Muhammed Râkân ed-Dağmî, *et-Tecessüs ve aḥkâmü'ḥ fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Amman 1404/1984; Vefîk ed-Dakdûkî, *el-Cündiyye fî ʿahdi'd-devleti'l-Emeviyye*, Beyrut 1985, s. 175-178; Mustafa Zeki Terzi, *Abbâsiler Döneminde Askerî Teşkilât*, Ankara 1986, s. 125-126; Abdullah Münâsara, *el-İstihbârâtü'l-ʿaşkeriyye fî'l-İslâm*, Beyrut 1407/1987, tür.yer.; Abdülhay el-Kettânî, *et-Te'râtîbü'l-idâriyye* (Özel), II, 110, 121-127; Mohammad Suleman, "Espionage in pre-Islamic Arabia", *IQ*, XXXII/1 (1988), s. 21-33; Yûsuf Ali Mahmûd Hüseyin, "Uḳûbetü'tecessüsü'l-müslim li-şâlihi'l-ʿadûv fi's-şer'ati'l-İslâmiyye", *Dirâsât*, XV/3, Amman 1988, s. 179-210; Reuven Amitai, "Mamlûk Espionage among Mongols and Franks", *AAS*, XXII (1988), s. 173-181; *Mv.F*, X, 162-166; M. Canard, "Djäsüs", *EI²* (İng.), II, 486-488.

CENGİZ KALLEK

C) Türk Devletlerinde Casusluk. Tarih boyunca çok sayıda devlet kuran ve pek çok devletle siyasî münasebetlerde bulunan Türkler istihbarat işine büyük önem vermişlerdir. Orta Asya Türk devletlerinde casuslara çâşut, ihbara ise çâşutlama denirdi.

Eski siyaset bilimcileri, ülkenin ve halkın menfaati için casus kullanmanın gereği üzerinde durmuşlardır. Nizâmülmülk, dünyanın her yerine tüccar, seyyah, sūfî, eczacı kılığında casuslar gönderilmesini ve bunlardan ülkelerin durumları hakkında haberler alınmasını, taşradaki idarecilerin padişaha muhalefetlerine ve muhtemel isyanlarına karşı

ülke içinde de casus kullanılmasını, ancak casuslara karşı da uyanık bulunmasını tavsiye etmiştir (*Siyâsetnâme*, s. 110 vd.). Aynı şekilde XI-XIII. yüzyıllar arasında yazılan idarî teşkilâtla ilgili eserlerde sūfî müellifler bile ülkenin selâmeti bakımından istihbarat işinin önemini belirtmişlerdir.

Müslüman Türk devletlerinden Gazneliler'de berîd* teşkilâtı ve istihbarat işlerinin büyük önem kazandığı bilinmektedir (Beyhakî, I, 27, 386). Gazneliler'de casusluk özellikle Sultan Mahmud zamanında çok gelişmiştir. Onun casusluk faaliyetlerini yoğunlaştırdığı ülke ise Karahanlı Devleti'di.

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk yıllarında casusluk işlerine önem verilmemiş, Dîvân-ı Berîd de kaldırılmıştır. Nizâmî-i Arûzî Selçuklu idarecilerini, saltanata mahsus âdet ve kuruluşların çoğunu, bu arada haberleşme teşkilâtını kaldırmakla itham etmektedir (*Çehâr Maḳâle*, *GMS*, XI, 24). Gerçekten kaynaklarda belirtildiği gibi casusluktan ve casuslardan hoşlanmayan Alparslan bu teşkilâtı kaldırmıştır (Bündârî, s. 67). Nizâmülmülk, İsmâîlîler'in uzun süre gizli faaliyetlerde bulduktan sonra iyice güçlenip birden bire ortaya çıkmalarını haber alma teşkilâtının bulunmayışına bağlamaktadır. Daha sonra Selçuklular'da Nizâmülmülk'ün gayretleriyle haberleşme sistemi kurulmuş, Sultan Melikşah'la veziri özel casuslar kullanmışlardır. Sultan Sencer'in Edîb Sâbir adlı şairi casusluk göreviyle Hârizm'e gönderdiği ve onun yol aldığı bir resim sayesinde kendisine karşı düzenlenen bir suikastten kurtulduğu bilinmektedir (Devletşah, I, 136-137).

Büyük Selçuklu Devleti'nin uzantıları sayılan diğer Türk devletlerinde de istihbarat işine önem verilmiştir. Kirman Selçukluları hükümdarlarından Muhammed b. Arslanşah yalnız ülkesinde değil İsfahan, Horasan vb. yerlerde "sâhib-i haber" denilen casuslar buldurmuştu. Hârizmşahlar'da casusluk teşkilâtına önem verilmiş, Haçlılar'la sürekli mücadele halinde bulunan Zengiler ve Eyübîler zamanında da teşkilâtın gelişmesi için büyük gayretler sarfedilmiştir. Casusluğun, hükümdarların bu işe önem verip vermeyişine göre gelişip zayıfladığı anlaşılmaktadır.

Anadolu Selçuklularında berîd teşkilâtı mevcut olmamakla birlikte istihbarat işlerinin artarak önem kazandığı bilinmektedir. Esasen daha Büyük Selçuklular'dan itibaren Arapça berîdin yerine

Türkçe **ulak** kelimesinin kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Selçuklular, önceleri Bizans İmparatorluğu'nun casusları ve İran'daki Bâtîni zümrelerin gizli fedaileriyile (bk. DÂİ) uğraşırken XI. yüzyıldan itibaren bunlara Moğol casusları da katılmıştır. Anadolu Selçukluları özellikle Moğol casuslarına karşı Bizans'a yaklaşma ve bu devletle siyasî münasebet kurma yollarını aramışlardır. XII ve XIII. yüzyıllarda Anadolu Selçuklularının Bizans İmparatorluğu ile kurduğu ilişkiler, görünüşte resmî elçi, gerçekte ise casus olan görevlilerle olmuştur. Selçukluların gelişmesini ve Batı'ya yayılmasını istemeyen Moğol hükümdarları daha ziyade Bâtîni casuslar kullanmışlardır. II. Gıyâseddin Keyhusrev zamanında Anadolu'da Baba İshak-ı Horasânî adlı Türkmen şeyhinin başlattığı Babaîler ayaklanmasının amacı sadece dinî değildi; Moğolların Anadolu'yu ele geçirmelerine yönelik önceden tasarlanmış planlı bir hareketti. Babaî müridleri arasına giren Moğol casusları Selçuklu ordusunun başarı kazanmasını güçleştiriyordu. Nitekim o yıllarda Moğol ordusu Köse-dağ'da Selçukluları yenmiş ve bu devlete son vermiştir (1243).

İlhanlılar zamanında, Hasan Sabbâh'ın yolundan giderek casusluğu Bâtînilîği yayma faaliyeti için kullanan dervişlerin çalışmaları önlenmiştir. Hülâgü Han'ın kumandası altındaki Moğol ordusu, Haşhaşi casuslarının yuvalandığı Alamut Kalesi'ni almış ve gizli faaliyetlerde bulunan Bâtîniler'i ortadan kaldırmıştır.

Moğollar daha sonra Anadolu birliğini kuran, Trakya'yı alarak Balkanlar'a yayılan Osmanlılar zamanında da faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. XIV. yüzyıl sonlarında Anadolu'da yine Bâtîni düşünceleri benimseyen gizli bir akım yayılmaya başladı. Horasan taraflarından gelen ve kendilerine derviş süsü veren Bâtîniler Cengiz Han'ın haleflerince himaye edilmiş, Osmanlı, Altın Orda, Türkistan ve İran ülkelerine gönderilmiştir.

Timur devrinde, komşu ülkelerde ve halk arasında dolaşarak haber toplayan derviş, tüccar, müneccim, asker, sanatkar, pehlivan kılığında casuslar kullanıldığı bilinmektedir. Bizzat Timur tarafından görevlendirilen bu kişiler genellikle iki koldan faaliyet gösteriyorlardı. Bunlardan biri, Osmanlı idaresindeki Anadolu beyliklerini Osmanlılar'a karşı ayaklandırmak, diğeri ise Moğol hâkimiyeti altında bulunan yerlerde yaşayan Bâtîniler'i Sünniler arasına sokarak

inanç karışıklığı çıkarmak, özellikle Alevîler'i Anadolu'nun doğusundan başlayarak Güneydoğu'ya ve Orta Anadolu'ya doğru ilerletmekti. Timur kısa sürede muvaffak olmuş, Yıldırım Bayezid zamanında hemen hemen siyasî birliği kurulmuş olan Anadolu'yu Ankara Savaşı'ndan sonra parçalamayı başarmıştır. Timur'un Ankara Savaşı'nı kazanmasında casusların büyük rolü olmuştur.

Osmanlılar zamanında, çoğu Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sinin etkisinde kalınarak yazılmış nasihatnâme ve siyâsetnâme türündeki eserlerde casus kullanmanın önemi ısrarla vurgulanmıştır. Bu eserlerde ülke içinde olduğu gibi dış düşmanlara karşı da casus kullanılması öğütlenmiş, düşmanın durumunu bilmenin önemi ve ülkenin ancak bu sayede ayakta kalabileceği belirtilmiştir. Gerçekten Osmanlı Devleti'nin gerilemesinde, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren istihbarata gereken önemin verilmeyişinin büyük rolü olduğu bilinmektedir. Nitekim dönemin siyaset bilimcileri de bu hususa dikkat çekmişlerdir (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-vüzerâ*, s. 79).

Osmanlılar'da muhbirlik ve "nakli kelâm" pek hoş karşılanmamakla birlikte istihbarat, daha kuruluş yıllarından itibaren üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur. Timur darbesinden sonra XV. yüzyılın ilk çeyreğinde tekrar toparlanan Osmanlılar dışarıda ve içeride casusluk faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Dışarıdaki faaliyetler genellikle, başta Bizans İmparatorluğu olmak üzere Macaristan Krallığı'na, Venedik Cumhuriyeti'ne ve papalığa karşı olmuştur. Osmanlılar Anadolu birliğini sağlamak için beyliklere ve özellikle Karamanoğulları'na karşı da casus kullanmışlardır. Hıristiyan dünyasıyla ilgili olarak daha ziyade yahudilerden ve özel olarak yetiştirilmiş hıristiyan casuslardan faydalanılmıştır. Genellikle İtalya'da ve Avusturya'da faaliyet gösteren bu casuslara **martolos*** denirdi. Bir rivayete göre martoloslar daha Osman Gazi ve Orhan Gazi zamanlarında casus ve haberci olarak kullanılmıştır (Neşri, I, 25, 51, 174). İtalya'da görevli martolosların sadece yahudilerden olmasına özen gösterilir, böylece yahudilerin Hıristiyanlığa karşı Müsevîlik gayretlerinden de istifade edilirdi. Özel eğitimden geçirilen hıristiyan martoloslar ise genellikle Macaristan ve Avusturya'da faaliyet gösterirdi. II. Murad, II. Kosova Savaşı öncesinde Doğan adlı bir martolostan düşmanın du-

rumu hakkında bilgi edinmiştir (Âşıkpaşazâde, s. 134). Fâtih devrinde Macaristan'a yapılan akınlar sırasında görünüşte hıristiyan, gerçekte ise müslüman olan kırk martolosun kullanıldığı bilinmektedir (Anhegger, *TD*, sy. I, s. 156). XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren martoloslar Anadolu'da özellikle Uzun Hasan'a karşı gerçekleştirilen seferlerde de faaliyet göstermişlerdir (Anhegger, *a.e.*, s. 285 vd.). Martoloslar dikkat çekmemek için buldukları ülkenin geleneklerine uygun olarak yaşarlardı ve mutlaka bir işle meşgul olurlardı. Osmanlılar **voynuk***ları da muhbir olarak kullanmışlardır (Ercan, s. 75, 96).

Askerî amaçlı istihbaratta Osmanlılar, daha önceki Türk devletlerinde olduğu gibi dil denilen düşman esirlerinden de istifade etmişlerdir. Savaşlarda diri olarak elde edilen ve kendilerinden orduları ve ülkeleri hakkında bilgi edinilen diller (Selânikî, I, 32; II, 645), genellikle düşman topraklarına giren akıncılar ve bunlarla birlikte akına çıkan martoloslar, bazan da timarlı sipahiler tarafından yakalanırdı (Koçi Bey, s. 25). Akıncılara bu diller kılavuzluk yaparlardı. Ancak dillerin bazan ülkeleri lehine çalıştıkları, sefer güzergâhını saptırarak Türkler'i tuzağa düşürdükleri de olmuştur. Büyük seferler için mutlaka casusların vereceği bilgilere ihtiyaç duyulurdu. Nitekim Kanûnî Sultan Süleyman'ın Sigetvar seferinde (1566) Osmanlı ordusuna, Macar kalelerinde uzun süre hizmette bulunmuş Mezorich Mortan adlı bir Boşnak kılavuzluk etmiştir.

Yükseliş döneminde Osmanlılar kendi ülkelerine kırgın bazı Batılılar'dan da casus olarak faydalanmışlardır. Fâtih Sultan Mehmed'in, sarayına getirttiği İtalyan sanatçılardan ülkeleri hakkında bilgi edindiği bilinmektedir (Babinger, s. 609-612). Buna karşılık yine Fâtih zamanında çeşitli yerlerden bilgin, sanatkar, hekim kisvesinde gelen casusların ülkeleri lehine faaliyet gösterdiği de kaydedilmektedir. Gerçekten hemen tamamı yabancı olan saray hekimleri, Batılılar için her zaman kullanılan ideal muhbirler olmuşlardır. Fâtih'in şüpheli ölümüne adı karışan Yâkub Paşa'dan, Lord Byron'ın hekimi olup daha sonra Osmanlı sarayına yerleşen İngiliz Millingen'e ve casuslara dair bir kitap yazan Mavroyani Paşa'ya kadar saray hekimleri genellikle Osmanlılar aleyhine casusluk yapmışlardır (Cevdet, V, 63-64). Elçilikler de yine Batılılar'ın kullandığı âdeta resmî

birer casusluk teşkilâtıydı (Koçi Bey, s. 66). Erken devirlerden itibaren bundan en çok Venedikliler faydalanmışlardır. Daha XV. yüzyılda bu devletin İstanbul'da **balyos*** adı altında dâimî elçi bulundurduğu bilinmektedir.

İstanbul'un fethinden sonra Osmanlılar'ın Anadolu'da ve Avrupa'da güçlenip yayılmaları, Batı'da biri papalık, diğeri krallarca yürütülen iki büyük casusluk teşkilâtının gelişmesine yol açmıştır. Katolik Hıristiyan dünyasının temsilcisi olan papa, Türkler'e karşı bütün Avrupalılar'ı birliğe çağırırken kullandığı casuslar aracılığı ile bütün kiliseleri ve kralları Osmanlı Türkleri aleyhine karşı kıskırtmıştır. Merkezî İstanbul'da bulunan Ortodoks Patrikliği de papanın münasebet kurduğu bir müesseseydi. Hıristiyan dünyasını bölmek için Fâtih tarafından ihya edilip himaye gören Ortodoks kilisesi daha sonraki dönemlerde Türkler aleyhine Vatikan'la iş birliği yapmıştır.

XV. yüzyılda casusluk faaliyetlerinin en büyüklerinden birine, önce Rodos şövalyelerine sığınan, daha sonra İtalya'ya geçen ve papanın eline düşen Cem Sultan sebep olmuştur. Bu olay yıllarca Roma-Venedik ve İstanbul arasında gizli casusluk ve çıkar oyunlarına yol açmıştır.

Doğuda bir devlet teşkilâtı olarak casusluk, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Safevî Devleti zamanında İran'da yeniden ortaya çıkmıştır. Bu teşkilâtın amacı Sünnî Osmanlı Devleti'ni yıkmak, Şiîliği İslâm dünyasına hâkim kılmak ve bütün İslâm ülkelerini ele geçirmektir. Osmanlı kaynaklarında Râfîzî, kızılbaş veya Alevî adlarıyla anılan Şiî Safevîler, Şah İsmâil'in başa geçmesiyle İran'da idareyi ele aldıktan sonra özellikle Doğu Anadolu'da faaliyet göstermişlerdir. Şah İsmâil kısa sürede burada mânevî bir nüfuz kazanmayı başarmıştır. Bunda kullandığı propagandistlerin etkin rolü olduğu kesindir. Aslında birer casus olan Şiî dâiler yalnız tekkelerde ve halk arasında değil kendilerini Bektaşîliğe nisbet eden yeniçeriler arasında da faaliyet göstermişlerdir. Dede, baba, halife, sultan, şeyh, pîr gibi sıfatlarla anılan Şiî propagandacısı casuslar, II. Bayezid zamanında sarayda bile saygı görmüş ve taraftar bulmuşlardır. "Hatâî" mahlasıyla Türkçe şiirler yazan Şah İsmâil bu sâyede kısa sürede Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü sarsacak bir güce ulaşmıştır. Bu hükümdar daha da ileri giderek ca-

susları vasıtasıyla Doğu seferi sırasında Yavuz Sultan Selim'i öldürtmek istemiş, ancak başarılı olamamıştır (Lutfî Paşa, s. 249).

Osmanlı padişahları içinde gerek ülke dahilinde gerekse ülke dışında casusluktan en çok faydalanan hükümdarlarından biri Yavuz Sultan Selim'dir. Daha şehzadeligi zamanında İstanbul'da olup bitenlerden, bu arada babası II. Bayezid'in büyük oğlu Şehzade Ahmed'i veliyet yapma niyetinden haberdar olan Yavuz Selim, Şah İsmâil'in Anadolu'daki bölücü faaliyetlerinin ne dereceye ulaştığını da biliyordu. Padişah olduktan sonra Şah İsmâil'i Çaldıran'da yenerek Anadolu'daki gizli kızılbaş faaliyetlerine geçici de olsa son vermiştir.

Kanûnî Sultan Süleyman zamanında özellikle Batı'daki casusluk faaliyetlerine önem verilmiştir. Bu hükümdar sefere çıkmadan önce martoloslardan bilgi alır, Avrupa devletlerinin durumlarını, askerî güçlerini, savaş teknik ve kabiliyetlerini öğrenir, kendi ordularını da ona göre teçhiz ederdi. Kanûnî martolosları barış zamanlarında da sürekli muhbirlik işlerinde kullanmış, böylece martolos teşkilâtına ayrı bir nitelik kazandırmıştır. Bu dönemde martolosların bir görevi de düşman devletlerin halkı arasına karışarak Türkler'in gücünü, askerî üstünlüğünü anlatmak suretiyle morallerini bozmak ve devletlerine olan güvenlerini sarsmaktır. XVI. yüzyılda Osmanlılar Batı'da kral saraylarında özellikle Slav ve Hırvat sınırlarında papazları ve asilzâdeleri de casus olarak kullanmışlardır. Kaptanııderyâ Küçük Ali Paşa'nın kardeşliği Sicilyalı Mehmed Ağa, Titus Moldariensis Clericus adıyla kırk yıla yakın Osmanlı himayesindeki Fransa kralının sarayında Osmanlı casusu olarak görev yapmıştır. Mehmed Ağa Avrupa devletleri ve özellikle Osmanlı Devleti'nin Batı'daki en büyük rakibi olan Avusturya hakkında da İstanbul'a muntazaman bilgiler göndermiştir. Öte yandan Türkler'in fethettikleri yerler halkına hoşgörülü davranmaları, yüzyıllarca oralarda tutunabilmelerinin en büyük sebebi olmuş, hatta bu yerler halkı çok defa Türkler lehine muhbirlik bile yapmışlardır. Kanûnî zamanında batıda Boğdan, Mohaç, Bosna, doğuda Erzurum, Van, Lahsa bey ve beylerbeyilerine gönderilen fermanlarda düşmanı gözetlemeleri istenirken (BA, MD, nr. 3, tür.yer.) ülke içindeki haber alma teşkilâtı da geliştirilmiştir.

XVII. yüzyıl başlarından itibaren git-tikçe güçlenen ve Osmanlı tebaası Ortodokslar'ın koruyuculuğunu üstlenerek gayri müslimleri Osmanlı Devleti aleyhine karşı sürekli kıskırtan Rus Çarlığı'na karşı da bir casusluk teşkilâtı kurulmuştur. Bu teşkilâta özellikle Tatarlar alınmıştır. Ulak adıyla anılan bu haberciler **karavul** denilen menzillerde gözcülük yaparlar ve aldıkları bilgileri süratle merkeze ulaştırırlardı. Casus ulaklar özellikle Balkanlar'da, Rus ve İran sınırlarında kullanılmıştır. IV. Murad zamanı, Osmanlı tarihinde casusluk faaliyetlerinin yoğun olduğu dönemlerdendir. Bu hükümdarın çocuk yaşta tahta çıkması sebebiyle devlet idaresi Kösem Sultan'ın eline geçmiş, gevşek idare yüzünden Safevî Devleti doğuda casusluk faaliyetlerini arttırmış ve Anadolu Alevileri'ni merkezî hükümete karşı isyana teşvik etmiştir. Sultan Murad 1632'de idareyi eline aldıktan sonra merkezde ve taşrada durumu düzeltmeye çalışmış, İran şahının propagandacı olan casusların birçoğunu öldürtmüş, bu arada Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi'nin devlet aleyhine faaliyetlerini arttırması üzerine patriği astırmıştır. XVII. yüzyılda Köprülü ailesinden islahatçı vezirler de içeride ve dışarıda çok sayıda casus kullanmışlardır.

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne tercüman, hekim, elçi olarak gelen, saraya giren ve padişahla yakın ilişki kuran Ermeni, yahudi, Rum gibi gayri müslimlerden başka Arap, Gürcü, Tatar, Arnavut ve Boşnak gibi müslüman unsurların içinden de casus çıktığı, hatta bunların II. Viyana Kuşatması'nda devlete karşı yıkıcı faaliyetlerde buldukları bilinmektedir. Bunların en önemlisi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile Tatarlar arasında cereyan eden olaydır. Kırım Tatarları arasına karışan düşman casusları, Mustafa Paşa'nın zaferden sonra yağmaya izin vermeyeceği şâyiasını yayarak onların savaşıma şevklerini kırmışlardır.

XVIII. yüzyılda Osmanlılar düşmanları hakkında daha ziyade gemi reislerinden bilgi edinmişler ve Batılı devletler nezdinde dâimî elçi bulundurmanın cezasını çok ağır ödemişlerdir. Halbuki İstanbul yüzyıllardan beri çeşitli sefirlerin ticarî ve askerî uzmanlarının âdeta bir mücadele alanı olmuştu. Bu mücadeleler bir süre sonra Şark meselesini doğurmuştur. XVIII. yüzyılda Fransa'dan getirtilen Baron de Tott ile XIX. yüzyılda Almanya'dan çağırılan Helmut von

Moltke, hem askerî uzman hem de siyasî diplomat olarak faaliyet göstermişlerdir. Bunlar bir yandan Osmanlı ordusunun ıslahı için gayret gösterirken bir yandan da bu hizmetlerini kendi ülkelerinin çıkarları için kullanmışlardır. Baron de Tott Türkler'e karşı tutumunu hâtıralarında açıkça ifade etmiştir. I. Mahmud zamanında Avusturya'dan kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Fransız asıllı Comte de Bonneval'in (Humaracı Ahmed Paşa) durumu da şüphelidir. Osmanlılar'ı sürekli olarak Avusturya'ya karşı savaş kışkırtan Comte de Bonneval'in hükümete sunduğu her raporun bir nüshasının Fransa'ya gönderilmesi, hayatının sonlarına doğru kendisinin de ülkesine dönmenin yollarını araması, hakkındaki casusluk şüphelerini kuvvetlendirmektedir.

I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde casusluk ve karşı casusluk faaliyetleri artmış, muhbirlik bir devlet kuruluşu haline getirilmiş, doğrudan devletten maaş alan casuslar kullanılmıştır. Casusluk önceleri hemen sadece Rum ve Ermeni gibi gayri müslimlere münhasırken bu dönemde Türkler'den de casus yetiştirilmiştir. Hâlet Efendi'nin ısrarıyla tercüman olan Kostaki'nin casusluğu ortaya çıkınca idam edilmiştir. Onun yerine Divân-ı Hümayun tercümanlığına Fenerli Rum ailesinden İstavrakı Efendi getirilmişse de gizli belgeler buna değil Rum asıllı müslüman Yahyâ Efendi'ye tercüme ettirilmiştir, Yahyâ Efendi Bâbüâli'deki Tercüme Odası'nda yabancı dil öğrenmek isteyen gençlere Fransızca öğretmekle de görevlendirilmiştir (Şânîzâde, IV, 33). Daha sonra ise divan tercümanlıklarına müslümanlar getirilmiştir (Orhonlu, *Atatürk Konferansları*, V, 17).

III. Selim zamanında Avrupa'nın önemli merkezlerinde dâimî ikamet elçiliklerinin kurulmasıyla Osmanlı istihbaratında büyük bir adım atılmıştır. Zira elçilerin gizli görevi, buldukları ülke hakkında hükümete raporlar sunmaktır. Ancak bu elçilerin yabancı dil bilmemeleri, onları çoğu casus olan Rum tercümanların yardımına muhtaç bırakmıştır (Kuran, s. 64). XIX. yüzyılda casusluk faaliyetleri öyle artmıştır ki Kabakçı Mustafa önderliğindeki isyanda âsiler bile öldürecekleri devlet ricâlini ele geçirmek için casus kullanmışlardır (III. *Selim'in Hal'ine Dair Risâle*, vr. 9^{a-b}). II. Mahmud zamanında Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa da Osmanlılar'a karşı casusluk faali-

yetlerinde bulunmuştur (Atâ Bey, III, 132-134).

Osmanlı gizli polis teşkilâtı, yabancı ajanların faaliyetlerinin yoğunlaştığı XIX. yüzyıl ortalarında, İngiliz elçisi Statford Canning'in Mustafa Reşid Paşa'ya telkiniyle kurulmuş ve teşkilâtın başına Civi-nis Efendi getirilmiştir. Sultan Abdülmecid zamanında kurulan bu ilk polis teşkilâtı yine bu padişah zamanında kapatılmış, fakat 1863'te yeniden açılmıştır. Bu defa başına Ermeni asıllı biri getirilmiş ve o da zararlı faaliyetlerde bulunmuştur.

II. Abdülhamid devrinde Osmanlı istihbarat teşkilâtı geliştirilmiş ve modernleştirilmiştir. Yine bu dönemde Midhat Paşa Tuna valiliği sırasında burada özellikle Bulgarlar'a karşı örnek bir gizli polis teşkilâtı kurmuştur. Makedonya'daki ayaklanmalar ve gizli teşkilât için Aynaroz'a Boşnak Hasib adlı bir ajan yerleştirilmiş, bundan çeşitli ihbarlar alınmıştır. II. Abdülhamid'in özel casusları *hafîye**lerdi. Bu hükümdar zamanında karşı faaliyette bulunan çoğu gayri müslim casuslar da vardı. Bunlardan yahudi asıllı Emanuel Karasu, II. Abdülhamid'e karşı kurulan casusluk teşkilâtının başına getirilmiş, padişahın tahttan indirilmesi için çalışmış ve sonunda bunu başarmıştır. II. Abdülhamid'i tahttan indiren İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin iktidarı zamanında kurulan Teşkilât-ı Mahsûsa ise gerçek mânada çağdaş bir casusluk teşkilâtıydı.

Devlet aleyhine faaliyet gösterenlerin cezası her devirde ağır olmuştur. Nitekim İstanbul'un fethi sırasında Bizans lehine casusluk yapmakla itham edilen Veziriâzam Çandarlı Halil Paşa XV. yüzyıl ortalarında, yine casuslukla itham edilen Yorgaki adlı zimmî ise XVII. yüzyıl sonlarında ölümlü cezalandırılmıştır (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât*, s. 430).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. 3, s. 49, 186, 384, 388, 435, 451, 509, 528; nr. 14, s. 960; TSMA, nr. E 866/5, 2434, 5116, 5801/3, 7252, 7662; Nigâr Anafarta, *Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan Arasındaki Münasebetlerle İlgili Tarihi Belgeler*, İstanbul, ts., tür.yer.; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Bayburtluğil), s. 110-126, 320; Beyhakî, *Târîh* (nşr. Saîd Nefîsî), Tahran 1309, I, 27, 386; Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Maqâle* (nşr. Muhammed Kazvîni), GMS, London 1910, XI, 24; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 67; *Gazavatnâme-i Sultan Murad* b. Mehmed Hân (nşr. Halil İnalçık — Mevlüd Oğuz), Ankara 1978, s. 3, 4, 5, 9; Devletşah, *Tezkire* (trc. Necatî Lugal), İstanbul 1977, I, 136-137; Aşıkpaşazâde, *Târîh*, s.

134; Neşrî, *Cihannümâ* (Taeschner), I, 25, 51, 174; Hadîdî, *Tevârîh-i Âl-i Osmân: 1299-1523* (nşr. Necdet Öztürk), İstanbul 1991, tür.yer.; Lutfî Paşa, *Asafnâme* (nşr. Ahmet Uğur, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV, Ankara 1980 içinde), s. 249; Âli, *Mevâidü'n-nefâis ft kavâidü'l-mecâlis*, İstanbul 1956, s. 37 vd.; Selânikî, *Târîh* (İpsirli), I, 13, 22; II, 645, ayrıca bk. İndeks; Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Selimnâme* (nşr. Ahmet Uğur — Mustafa Çuhadar), Ankara 1990, s. 367; *Kitâbü Mesâlihü'l-müslimîn ve menâfi'ü'l-mü'minîn* (nşr. Yaşar Yücel), Ankara 1980, s. 59, 99; Koçi Bey, *Risâle* (Aksüt), s. 25, 66; Solakzâde, *Târîh*, s. 361; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâiyât* (haz. Abdülkadir Özcan, doktora tezi, 1979), İÜ Ed.Fak., Tarih Seminer Kitaplığı, nr. 3276, s. 430; a.mlf., *Nesâyhü'l-üzerâ ve'l-ümerâ: Devlet Adamlarına Öğütler* (nşr. Hüseyin Ragıp Uğural), Ankara 1969, s. 43, 79; *L'Espion turc chez les princes chrétiens*, La Haye 1734, tür.yer.; Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar* (trc. Mehmet R. Uzman), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), tür.yer.; III. *Selim'in Hal'ine Dair Risâle*, Millet Ktp., Ali Emîrî, Tarih, nr. 333, vr. 9^{a-b}; Şânîzâde, *Târîh*, IV, 33; Atâ Bey, *Târîh*, III, 132-134; Cedvet, *Târîh*, V, 63-64; XI, 166; XII, 179; Hüseyin Namık Orkun, *Türk İstilasları Devrinde Macaristan'da ve Avusturya'da Casuslar*, Ankara 1939; Uzunçarşılı, *Merket-Bahriye*, s. 72; Franz Babinger, *Mahomet II. Le Conquérant et Son Temps*, Paris 1954, s. 609-612; Orhan Koloğlu, *Le Turc dans la Presse Française*, Beyrouth 1971, s. 106-107; Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, İstanbul 1964, s. 45 vd.; Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara 1968, s. 9-12, 64-65; *Başlangıçtan Bugüne Kadar Dünya Casusluk Tarihi* (Artel Yayınları), İstanbul 1974, s. 3-17; İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975, s. 149; Korkmaz Alemdar, *Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri*, Ankara 1981, s. 51 vd.; Mim Kemal Öke, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul 1983, tür.yer.; Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voy-nuklar*, Ankara 1986, s. 75, 96; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s. 111; Robert Anhegger, "Martoloslar Hakkında", *TM*, VII-VIII/1 (1944), s. 282-300; a.mlf., "Muâli'nin Hünkarnamesi", *TD*, sy. 1 (1950), s. 150-151, 156, 285; a.mlf., "Martolos", *İA*, VII, 341-342; Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülahazalar", *Osm.Ar.*, II (1980), s. 130; V. L. Ménage, "The Mission of an Ottoman Secret in France in 1486", *JRAS* (1965), s. 112-132; Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Devletinde Tercümanlık", *Atatürk Konferansları (1971-1972)*, Ankara 1972, V, 17-18; a.mlf., "Tercüman", *İA*, XII/1, s. 178 vd.; Taner Timur, "Mavroyani Paşa Anlatıyor: Osmanlı Gizli Polis Örgütü Nasıl Kuruldu?", *TT*, I/6 (1984), s. 414-419; Fuad Köprülü, "Berid", *İA*, II, 544 vd.; M. Canard, "Djâcûs", *EP*² (Fr.), II, 499-500; Mahmut Şakiroğlu, "Balyos", *DİA*, V, 45, 46; İbrahim Harekât, "Berid", a.e., V, 499, 500.

